

ČESKÁ VARIANTA CHARVÁTSKÉ HRANATÉ HLAHOLICE

Ludmila PACNEROVÁ, Brno

Z původního hlaholského písma (vytvořeného Konstantinem Filosofem pro staroslověnštinu, nejstarší spisovný slovanský jazyk), které nebylo výlučně ani oblé ani hranaté, se pravděpodobně vlivem Beneventany, latinského písma ostrých tahů, užívaného v benediktinském klášteře na Monte Casino, vyvinula na charvátské půdě hranatá hlaholice.¹ Ve své vlasti dosáhla vrcholu svého rozvoje ve druhé polovině 14. století a v 15. století. Vzniklo písmo ušlechtilých tahů, jehož základem se stal pro většinu grafémů čtverec nebo obdélník, z nichž se pomocí spojnic vytvořily rozdílné grafémy, např. *t* a *v*. Tato struktura umožňovala i ligatury několika písmen. Přechod od kulaté hlaholice k hranaté byl ovšem plynulý a jednotlivé památky se od sebe poněkud odlišují.

Přibližně ve stejné době se hranatou charvátskou hlaholicí psalo i mimo hranice její vlasti, a to v Čechách, v pražském klášteře Na Slovanech neboli v Emauzích, kam Karel IV., císař římský a král český, povolal benediktinské mnichy z Charvátska, aby zde pěstovali liturgii a literaturu slovanským jazykem.² Byla to staroslověnština charvátské redakce, bohoslužebný ritus byl římský. Klášter Na Slovanech měl svoje vlastní skriptorium, takže tu vznikla bohatá knihovna. S příchodem mnichů českého původu proniká koncem 14. století do klášterních prostor čeština nejenom jako jazyk jednací (svědčí o tom český nástěnný nápis, jehož zbytky byly objeveny v

¹ J. Vajs, *Rukověť hlaholské paleografie*, Praha 1932, 136 a 144; B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982, 8.

² Sb. *Z tradic slovanské kultury v Čechách (Sázava a Emauzy v dějinách české kultury)*, Universita Karlova, Praha 1975.

naší době³), ale i jako jazyk vzdělávací četby,⁴ což byla ve středověku především bible, biblická dějeprava neboli *Komestor*, *Pasionál* a *Zlatá legenda*. Tyto spisy byly ponechány ve staré češtině a do charvátské hranaté hlaholice pouze přepsány. Ve všech ostatních kláštorech byla vzdělávací četba latinská.

Používat pro češtinu hlaholského písma⁵ nám dnes připadá poněkud kuriózní, podíváme-li se však na problém "očima středověké češtiny", vidíme, že hlaholské písmo mělo proti tehdejšímu spřežkovému pravopisu jisté výhody: jeden grafém pro *c*, *č*, *ž*, *š*, *ch*, *šč* (pro něj se použilo hlaholského *št*, kdežto *št* se v české variantě značilo jako *š+t*). V první etapě (asi do roku 1412-1416) se v české hlaholici nerozlišovalo *g* a *h*, v druhé etapě byl tento nedostatek odstraněn zavedením cyrilského *g* v platnosti českého *h*. Pouze ve slově *Hospodin*, které je většinou tradičně kráceno, zůstalo i nadále *g*; je-li však vypsáno celé slovo, najdeme i zde cyrilské *g*. Spřežkou *rz* se označuje hláska *ř* stejně jako v textech psaných latinkou, ale spojení *r+z* se v písmu hlaholském označuje *r'z* (mezi obě litery je vsunut apostrof *jer*). Dvojitě *w* je do hlaholice transliterováno jako *v*. Pokud jde o hlaholský grafém pro *j*, užívalo se ho na začátku cizích slov ve slabice *je* a před *i*, *o*, *ě*, *ie* a před konsonanty (ve slovech domácích bylo psáno pouhé *e* v téže platnosti; také ve slabikách *-aje*, *-uje* se vynechává *j*, ale ve zkratce *anj(e)l* se vynechává *e* a vypisuje *j*; *ě* s tečkou nahoře znamenalo výslovnost pouhého *e*). Pro slabiku *ju* měla hlaholice proti latince zvláštní slabičný znak; slabika *ja* se píše rovněž zvláštním písmenem *ě*, kterého se někdy používá též za české *e* nebo *é* (ne však za české *ě*, *ie* – František Václav Mareš však sporadický výskyt připouští⁶) nejčastěji po *n*, dále po *v*, *l*, *s*, *d*, *p*, *b*, *t*, *m*, *c*, *z*, *r* (seřazeno podle frekvence v dosud vydaných česko-hlaholských památkách), někdy tam, kde má *ě* staroslověnština. Dvojhlasý *ě*, *ie* se píše v hlaholském textu stejně jako v textech napsaných

³ J. Kurz, *Slavia* 31, 1962,1.

⁴ V. Kyas, *Česká Hlaholská bible v poměru k ostatním českým biblickým rukopisům*, *Slavia* 25, 1956, 340n.

⁵ F. V. Mareš, *Hlaholice na Moravě a v Čechách*, sb. *Glagoljica (Jedanaest stoljeća jedne velike tradicije)*, *Slovo* 21, 1971, 190-199.

⁶ F. V. Mareš, *Hlaholice . . .*, 194.

latinkou pouze *ie*. Samohláska *i*, které se v hlaholských textech užívá za *i* a *y* v latině, odráží zřejmě tehdejší stav pražské výslovnosti, která tyto samohlásky nerozlišovala; *i* zastupuje někdy na začátku slova a ve dvojhláskách *ei(ej)*, *oi(oj)*, *ai(aj)* hlásku *j*.

Kvantita se kromě slova *místo* a ojediněle i jinde ve staročeských textech napsaných hlaholicí neoznačuje; vždy jde o zásah korektora.

Ještě je třeba říci, že hlaholští písaři patrně psali podle textů napsaných latinkou, na což ukazují chyby v české bibli Hlaholské. Například ve 4. kapitole knihy Přísloví čteme *súzeny* místo *súženy* (*cesty*) následkem nepozornosti písaře a nedbání smyslu psaných slov.

Tyto stručné poznámky vyplývající z práce na přepisování staročeských hlaholských památek do latinky jsou pouze první informací o tomto problému na základě zkoumání českohlaholských zlomků. Chystané vydání II. dílu české bible Hlaholské (bible Vyšebrodské) umožní podrobné studium pravopisu českohlaholských památek na základě rozsáhlého textu.

V rukopisech charvátskohlaholského období se vyskytuje dosti často krácení slov, které je vesměs založeno na latinských vzorech (liturgické knihy jsou ritu římského). Zkrácená slova najdeme i v památkách českohlaholských, písaři však zachovali rozumnou míru a neužívali zkratk nadměrných nebo obtížně srozumitelných. Nejvíce dokladů je pro slovo *bóh*, které se zkracuje *b̄* v nominativu; podobně pak i v ostatních pádech a odvozeninách. Vynechává-li se něco ze slova, tedy obvykle prostřední samohlásky, a je to naznačeno titlou nahoře nad slovem, např. *t̄ke*, *k̄pt*, *ě̄k*, *v'ěrzmie*, *šalm̄nvch*, *k̄rle*.

Z nadřádkových písmen je obvyklé *t* ve slabice *ot*: *o* na základně je menší a *t* se napíše nad *o*; podobně *jest* se píše *es* a nad ně malé *t*. Také *o* po *p*, *t*, jejichž poslední obdélník se bere za dolní část písmene *o* a k poslední prodloužené kolmé čáře se nad dotažnici připojí vpředu vrchní oblouček, takže *o* je vlastně zvětšeno a přečnivá. Podobně se připojuje vrchní část písmene *u*, např. na poslední svislou čáru písmene *m*.

Zvláštností hlaholského písma jsou ligatury nejenom dvou, ale i tři a čtyř písmen. Část litery předchozí je součástí písmene následujícího. Původně se vázaly litery tahů podobných, později i zde svazovali písaři jednotlivá písmena libovolně. Nejbohatší na ligatury a tím i na

krácení slov je právě období charvátskohlaholské. Pokud jde o jeho českou variantu, památky českohlaholské, ligatury jsou méně časté v Komestorovi než v české bibli Hlaholské nebo v *Pasionálu*. Písař při svazování písmen (= ligatura) použil poslední části písmene, nejčastěji obdélníku (má-li následující písmeno na začátku obdélník, někdy stačí jen podobnost) a naváže na něj hned ostatní části písmene druhého, někdy je podle potřeby i upraví. Svazují se: *aa, ga, za, da; vd, vr, vrz, vrt, vt, vtv, vz, vzv, vzd, vp, vl; dv, dž; el, mžt; zd, zl, zr, zv, zt; ml, mž, mč; lv, ll; pl, przd, pv, prvd; tr, tv, tl, tvrd, tz; chv; jud, juda*. Méně obvyklé: *nd, ng*.

Velká písmena jsou v českohlaholských textech poněkud pozměněna. Svislé čáry jsou často zdvojeny, např. u *a, b, p, ch*, někdy je zdvojena čára příčná, např. u *l*; u *v d* jsou zmenšeny obdélníky, *t* je roztaženo do šířky a obdélníky zúženy. Úprava však v podstatě grafický obraz písmene, přetaženého červenou nebo žlutou barvou, nemění. V žaltáři se střídají iniciálky celé psané barvou, a to střídavě červené a modré. Nadpisy jednotlivých kapitol a živá záhlaví jsou psány červeně. Velké počáteční iniciály v českohlaholských památkách jsou co do výzdoby mnohem prostší než v českých památkách napsaných latinkou. Jsou modré, případně modrozelené, a červené. Obvykle se střídají; pokud jsou ozdobeny rozvilinami, tedy v kontrastní barvě: červená iniciála má rozviliny modré a naopak. Někdy je k ozdobě použito i černě. Pokud je grafický rys iniciály stylizací poněkud zatemněn, jsme u českohlaholských památek ve výhodě, že se můžeme opřít o rukopisy napsané latinkou. Vliv latinské knižní malby se projevil tím, že v české bibli Hlaholské jsou dvě latinské iniciály.

Otázka českého hlaholismu byla dlouho předmětem diskusí, které nejsou dodnes uzavřeny. Stručný přehled názorů hodnotících češtinu v Emauzích kladně i záporně je uveden ve stati Ludmily Pacnerové, *Česká hlaholská literatura v klášteře Na Slovanech*.⁷ Nejnověji se touto otázkou zabýval kolektiv oddělení pro dějiny českého jazyka Ústavu pro jazyk český ČSAV⁸: »Čeština

⁷ Z tradic slovanské kultury..., 155n.

⁸ K lexikálnímu vývoji spisovného jazyka českého v době Karlově, Slovo a slovesnost 34, 1973, 130.

považovaná za základní jazyk slovanský a hlaholice připisovaná prvnímu slovanskému překladateli bible (tj. podle tehdejšího chápání sv. Jeronýmovi) – obě ve vzájemném spojení – jeví se nám tedy jako vhodný nástroj k uskutečňování onoho politického a nábožensko-vzdělavatelského programu mezi Slovany z východního pomezí Karlovy říše. Vysvětluje se tím na první pohled dost kuriózní jev – vznik českých textů psaných hlaholicí – a vůbec hlubší smysl založení slovanského kláštera Emauzského...«

Bohatá emauzská knihovna byla zničena při pražské bouři roku 1611. Charvátskohlaholské i českohlaholské kodexy podlehy zkáze až na II. díl české bible Hlaholské (tzv. bible Vyšebrodská), který se zachoval celý. Z ostatních památek se zachovaly aspoň zlomky díky tomu, že kodexy byly roztrhány a použity na vazby knih, kde zůstaly po tři století. Teprve v 19. století se projevil v kruzích českých vzdělavců zájem o toto zajímavé období české kultury. Zlomky byly snáty s vazeb a většinou shromážděny v knihovně Národního muzea v Praze,⁹ některé byly uloženy v Národní knihovně v Praze-Klementinu (zde se uchovává i II. díl české bible Hlaholské). První soupis českohlaholských památek pořídila Ludmila Pacnerová,¹⁰ která také většinu z nich vydala v přepise do latinky, takže až na II. díl české bible Hlaholské jsou již českohlaholské texty všechny přístupny badatelům. II. díl české bible Hlaholské je k vydání připraven a vyjde v nejbližších letech.

Přehled vydání českohlaholských památek

Zlomky knih

Bible: Ludmila Pacnerová, *Staročeské hlaholské zlomky (kritické vydání)*, Rozpravy ČSAV, řada spol. věd roč. 96, 1986, seš. 4, 11-64. Zde jsou vydány všechny zachované zlomky české bible Hlaholské.

⁹ J. Vašica – J. Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního muzea v Praze (Catalogus codicum palaeoslovenicorum Musaei Nationalis Pragae)*, Praha 1957.

¹⁰ L. Pacnerová, *České hlaholské památky*, Slavia 32, 1963, 452-457. Soupis doplněn o nové nálezy Slavia 37, 1968, 587-588. Ke zlomkům je třeba ještě přičíst Klementinský zlomek bible z Národní knihovny v Praze sign. XVII J 17/XVII.

Komestor: Ludmila Pacnerová, *Vyšebrodské zlomky staročeského hlaholského Komestora*, LF 87, 1964, 247-256.

Ludmila Pacnerová, *Třeboňské zlomky staročeského hlaholského Komestora I*, LF 85, 1962, 256-272.

Ludmila Pacnerová, *Třeboňské zlomky staročeského hlaholského Komestora II, Staročeské hlaholské zlomky (kritické vydání)*, Rozpravy ČSAV, řada spol. věd roč. 96, 1986, seš. 4, 69-122.

František Ryšánek, *Další zlomek českého hlaholského Komestora*, Slovanské studie (Vajsův sborník), Praha 1948, 207-225 (tzv. zlomek archivní školy).

František Ryšánek, *Krtíšský hlaholský zlomek*, Bratislava 6, 1932, 584-597.

Pasionál: Ludmila Pacnerová, *Staročeský hlaholský Pasionál*, LF 99, 1976, 212-216.

Ludmila Pacnerová, *Staročeský hlaholský zlomek Pasionálu sign. 1 Dc 1/19 z knihovny Národního muzea v Praze*, LF 113, 1990, 293-302.

Zlatá legenda: Ludmila Pacnerová, *Staročeský hlaholský zlomek Zlaté legendy sign. 1 Dc 1/20 z knihovny Národního muzea v Praze*, LF 113, 1990, 303-313.

Českohlaholský kolofon

na konci hlaholské části Remešského evangeliáře:

Arnošt Vykoukal, *Remešský staroslovanský Evangeliář, zvaný "Texte du sacre", s liturgického hlediska*, Slovanské studie (Vajsův sborník), Praha 1948, 203.

Josip Ham m, Radovi 1, Zagreb 1952, 9n.

Nástěnný nápis v bývalém parlatoriu kláštera Na Slovanech:

František Václav Mareš, *Emauzský hlaholský nápis – staročeský Dekalog (Desatero)*, Slavia 31, 1962, 2-7.

V čem je konkrétní přínos českohlaholských památek?

Pro dějiny českého jazyka a literatury: Zlomky české bible Hlaholské spolu se zachovaným II. dílem¹¹ jsou důležité pro poznání vývoje překladu II. redakce staročeské bible. Po zpřístupnění textu II. dílu v

¹¹ L. Pacnerová, *Die Hohenfurter Bibel (bible Vyšebrodská). Eine tschechisch-glagolitische Handschrift*. Studie o rukopisech XXIX, Praha 1992, 107-119.

přepise do latinky bude možno v jednotlivostech doplnit práci Vladimíra Ky a s e,¹² poněvadž všechny památky II. redakce jsou textovými unikáty. Lexikální zásoba hlaholského Komestora znamená obohacení staročeského slovníku a jeho text je starší, lepší a úplnější než rukopisy a zlomky napsané latinkou.

Pro dějiny charvátské hranaté hlaholice: Nejcenějším přínosem jsou doklady na číselnou platnost grafémů z poslední čtvrtiny charvátskohlaholské abecedy, které byly objeveny v *Třeboňských zlomcích* staročeského hlaholského Komestora.¹³ Pro označení číselných hodnot v hlaholici užil totiž její tvůrce Konstantin Filosof abecedního systému po vzoru abecedy řecké a písem orientálních. Písmena byla v tomto případě dána mezi tečky a označena titlou. Původní hlaholská abeceda měla 36 písmen, z nichž první devítičlenná řada označovala jednotky, druhá desítky, třetí stovky – stejně, jako je tomu v řečtině. Předpokládáme tedy logicky, že poslední devítka měla hodnotu tisíců. Z původní hlaholice sice doklady nemáme, jsou však dosvědčeny z charvátské hranaté hlaholice a z její české varianty z kláštera Na Slovanech.

K číselné hodnotě grafémů z poslední čtvrtiny charvátskohlaholské abecedy: Josef V a j s¹⁴ mohl uvést pouze č v číselné platnosti 1000: »Ostatní písmena (š, jery, znaky pro nosovky, ě, ju) nemají číselnou platnost.« Na straně 19, poznámka 19: »Píše-li I. Č r n ě í ě (v Radu, XXIII 18n.), že přichází v hlaholském rukopise z r. 1445 (v rukopise, který se zove Zrcalo) číslice ju s platností 4000 nebo 5000, je to ojedinelý doklad, který nikde jinde nečteme. Č r n ě í ě z toho odvozuje, že podle toho litera š by platila 2000, ı (b) 3000 a ě 4000, ale dokladu o tom není...« Díky šťastným nálezům zlomků staročeského hlaholského Komestora v Třeboni v roce 1959 a 1964 máme potvrzeno užití š = 2000 (jeden doklad), jor (psáno starým grafémem pro tvrdý jer ꝛ) = 3000, který se vyskytuje jen v této číselné platnosti

¹² V. K y a s, *Problém české Hlaholské bible*, sb. Z tradic slovanské kultury v Čechách..., 163-164; t ý ž, *První český překlad bible*. Rozpravy ČSAV, řada spol. věd, roč. 81, 1971, seš. 1; t ý ž, *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká*, Academia Praha I. Evangelia 1981, II. Epištoly-Apokalypsa 1985, III. Genesis-Esdráš 1988...

¹³ L. P a c n e r o v á, *Číselné značky pro tisíce ve staročeském hlaholském Komestoru*, Slavia 37, 1968, 588n.

¹⁴ J. V a j s, *Rukověť...*, 18.

(čtyři doklady), *ju* = 5000 (jeden doklad). Číselná platnost těchto grafémů je potvrzena staročeským rukopisem Cerroniho napsaným latinkou a latinskou předlohou z Migneho, *Patrologia latina* sv. 198. Platnost *š* = 2000 a *ju* = 5000 potvrzuje i Josip Ham m.¹⁵ Vjekoslav Štefanić¹⁶ má doklad na číselnou platnost *ju* = 5000 (v letopočtu 5436 psaném písmeny hlaholské abecedy, *Žgombičev zbornik XVI. stol. sign. VII 30*). Chybějící předpokládanou hodnotu *ě* = 4000 objevil Roland Marti¹⁷ v rukopise *Babenberské státní knihovny z poloviny 16. století*, v němž našel celou charvátskohlaholskou abecedu, jejíž jednotlivé grafémy mají nad sebou napsánu svou číselnou hodnotu. Uvedenými nálezy je zároveň potvrzeno i celkové pořadí grafémů z konce charvátskohlaholské abecedy platné pro 14. a 15. století, které se v jednotlivostech od dřívější abecedy liší; tato abeceda má už pouze jeden *jer*, chybí druhé *ch* a nosovky. Z tohoto pořadí vyplývá, že emauzští hlaholité patřili k početnější skupině (Diviš, písař české bible Hlaholské, Hrnčič, Komestor), která zachovávala původní číselnou hodnotu grafémů z konce charvátskohlaholské abecedy, jak o tom svědčí umístění grafémů "*šta*" a *ě*; skupina *Ročského abecedaria* z roku 1200 se odchyluje od pravidla a má na 26. místě abecedy grafém *ě* v číselné platnosti 800. Stejně tak uvádí Ivan Brčić,¹⁸ že v hlaholském kodexu z roku 1391 (*II. breviář Vrbnický*) našel dvakrát grafém *ě* v číselné platnosti 800.

Závažné je i svědectví abecedy, kterou napsal bosenský bogumil Radosav asi v polovině 15. století, ale jejíž typy ukazují na předlohu z 11. století. Tato abeceda¹⁹ má pouze staré hlaholské *m*, tvrdý jerový znak *jor* *Ɑ* a na konci abecedy ještě znak pro přední nazálu (?) Ze čtvrté devítky zde najdeme pět grafémů ve stejném pořadí jako v českohlaholských památkách, můžeme tedy předpokládat stejnou číselnou platnost: *č* = 1000, *š* = 2000, *jor* = 3000 (měkký *jer* zde není), *ě*

¹⁵ *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1963, 19.

¹⁶ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, II. dio, Zagreb 1970, 42.

¹⁷ R. Marti, *Slavische Alphabete in nicht-slavischen Handschriften*. Kirilo-Methodievski studii, kn. 8, 1991, 158n.

¹⁸ U J. Vajse, *Rukověť...*, 18, pozn. 19.

¹⁹ Fotokopie u J. Ham m a, *Staroslavenska gramatika...*, 20.

= 4000, *ju* = 5000. Poslední grafém *je* (?) by měl platnost 6000? 7000? Celý problém je ovšem mnohem složitější a úzce souvisí s otázkou, jaké pořadí grafémů měla původní hlaholská abeceda a jaké reformy v ní později nastaly.²⁰

Čtyři doklady starého grafému *jor* ve zlomcích staročeského hlaholského Komestora označují pouze číselnou platnost 3000, jinak se zde i v druhých českohlaholských památkách užívá zvláštního znaku pro *jer* ve formě úzkého *l* (zejména ve slově *bī* = *bóhI*), který může být i ve formě pouhé kolmice, spuštěné přes celou výšku písmene nebo jen do poloviny. Vyskytuje se zejména na konci slov, občas i uprostřed slova na konci řádku, výjimečně i mimo tyto pozice. (Někdy najdeme tento *jer* místo *a*, zejména v předložce *nI* a *nId*.) Nejčastěji však jsou *jery* po způsobu charvátskohlaholských rukopisů napsány buď jako apostrof nebo tečka, která se klade na konec slova, končí-li souhláskou, nebo za ně nahoře; dále u již zmíněného *r+z* (*r'z*), aby se nečtlo *ř*, ale *rz*; před *ě*, aby se uprostřed slova čtlo *ja*; při neslabičných předložkách psaných dohromady se slovem, k němuž patří, i při ligaturách, poněvadž i přesto se předložka cítila jako samostatné slovo; v předponách a na švu dvou slabik. Ojedinelý doklad je slovo *čas* psané *č's*. Ve všech těchto případech jde ovšem o *jery* pouze tradiční, protože stará čeština *jery* neměla. František Ryšáněk²¹ soudí, že apostrof nebo tečka nahoře měly usnadnit čtenáři dělení řady písmen těsně k sobě psaných na slova a slabiky.

Důležitými doklady kulturního vlivu kláštera Na Slovanech jsou i hlaholské abecedy napsané v českém prostředí. Nejznámější z nich je *Alphabetum Sklauorum*, známé též pod názvem *Divišova abeceda*, z druhé poloviny 14. století, která spolu s cyrilskou abecedou se nachází v *Codexu Gigas* v Královské knihovně ve Stockholmu pod sign. A 148; jejím opisem je tzv. *Hrnčířova abeceda* z roku 1434 v papírovém kodexu sign. XI A 14 v Národní knihovně v Praze. Hlaholská abeceda z roku 1442 (spolu s abecedou řeckou a latinskou) se nachází v rukopisu metropolitní kapituly pražské, nyní v Archívu Pražského

²⁰ V. Tkadlčík, *Dvě reformy hlaholského písemnictví*, *Slavia* 32, 1963, 340-366; *týž*, *Dvojí ch v hlaholici*, *Slavia* 33, 1964, 182-193; *týž*, *Trojí hlaholské i v Kyjevských lístech*, *Slavia* 25, 1956, 200-216; *týž*, *Systém hlaholské abecedy*, sb. *Studia palaeoslovenica*, Praha 1971, 357-377.

²¹ *Slovanské studie*, Praha 1948, 211n.

hradu, sign. M 125. Také druhý díl české bible Hlaholské (bible Vyšebrodská) z roku 1416, napsaný přímo v klášteře Na Slovanech a dnes uložený v Národní knihovně v Praze pod sign. XVII A 1, má na fol. 1a připsánu hlaholskou abecedu.²²

Hlaholské abecedy z roku 1434 a z roku 1442 svědčí o tom, že hlaholská tradice dožívala v klášteře Na Slovanech i po roce 1419, kdy osazenstvo kláštera přestoupilo k husitům. Husité i pozdější představení kláštera, ačkoli byli různého náboženského přesvědčení, se ke Karlovu odkazu a ke slovanskému kulturnímu dědictví hlásili a bohatou emauzskou knihovnu zachovali bez úhony, i když jí už neužívali. Jen tak si můžeme vysvětlit, že ještě více než po čtvrt století se objevily záznamy napsané hlaholským písmem.²³ Není vyloučeno, že v klášteře Na Slovanech ještě žili mniši, kteří slovanské písmo ovládali, a že povědomí slovanského kláštera zůstalo mezi vzdělanci mimo klášter i nadále. Jazyk těchto záznamů je sice už latinský, ale s klášterem Na Slovanech mají prokazatelnou souvislost a jsou posledními známými stopami hlaholismu v českých zemích. Jde o dva explicity z let 1450 a 1452 z rukopisu metropolitní kapituly pražské, nyní Archiv Pražského hradu, sign. M 40/2; první obsahuje latinskou modlitbu ke sv. Trojici napsanou charvátskou hranatou hlaholicí. Druhý je "makarónský", tj. zčásti je napsán hlaholicí a zčásti latinkou. Pisateli druhého zápisu byla hlaholice zřejmě písmem neznámým, unikly mu jemné rozdíly mezi grafémy. Asi použil některé srovnávací tabulky latinské a hlaholské abecedy, která zůstala v klášteře jako pozůstatek z doby jeho rozkvětu, kdy se v něm duchovní latinského směru seznamovali s nejstarším slovanským jazykem a jeho písemnictvím. (Některé tabulky obsahovaly také cyrilskou a dokonce i hebrejskou abecedu.) Zřejmě z didaktických důvodů byl přepsán do latinky i notovaný charvátskohlaholský misál, jehož zlomek se nám zachoval na Strahově.²⁴

Od poloviny 15. století již nenajdeme žádnou stopu hlaholismu v českých zemích. Jeho třetí období u nás tedy nemělo dlouhého trvání, jde spíše o epizodu. Byla to však epizoda významná; v českém

²² L. Pacnerová, *Hlaholice v české písařské praxi*, LF 112, 1989, 38.

²³ L. Pacnerová, *Hlaholice...*, 34n.

²⁴ J. Vajs, *AslPh* 30, 1909, 227-233 a 31, 1910, 430-442.

hlaholismu se potvrdila síla a vyspělost českého jazyka a literatury. Charvátští benediktini zase svým působením v Praze posílili české národní vědomí a přispěli k emancipaci češtiny z vlivu latiny. Ze svého domova si přinesli zvyk spojovat s živým domácím jazykem hlaholskou abecedu.²⁵ Měli také silné slovanské povědomí, protože v Charvátsku zapustilo slovanské písemnictví pevné kořeny, po celých jedenáct století tam "žila" hlaholice a přes všechny překážky se tam udržela staroslověnská liturgie od dob žáků Konstantina a Metoděje až po naše dny. Klášter Na Slovanech se stal oázou slovanské vzdělanosti uprostřed latinské kultury a byl vlastně první katedrou slovanských studií, která na latinské Karlově univerzitě neexistovala.²⁶

Máme-li dnes, po více než šesti stoletích, hodnotit působení charvátských hlaholitů v Praze, konstatujeme, že se zapsali ke kladným stránkám české kulturní historie.

ZÁKLADNÍ LITERATURA KE STUDIU ČESKOHLAHOLOSKÝCH PAMÁTEK

Eckhardt Thorvi: *Die Reduktion als Gestaltungsprinzip der glagolitischen Initialien*. Slavia 25, 1956, 535-554.

Ham m Josip: *Glagoljica u predrenesansno doba*. Studia palaeoslovenica (Kurzův sborník). Praha 1971, 95-104.

Ham m Josip: *Hrvatski glagoljaši u Pragu*. Zbornik za slavistiku 1970, č.1, 85n.

Hav ránek Bohuslav: *Vztahy kláštera Na Slovanech k jazyku a literatuře charvátskohlaholské*. Sb. Z tradic slovanské kultury v Čechách (Sázava a Emauzy v dějinách české kultury). Praha 1975, 145-148.

Izv ěkov Jiří: *Zbytky hlaholského písemnictví v Praze*. ČČM 79, 1905, 60-64.

Jag ić Vatroslav: *Doslov ke studii P. Syrku*. AslPh 21, 1899, 197n.

²⁵ J. Vajs, *Česká bible hlaholská*, VKČSN, třída filos.-histor.-jazykozpytná 13, 1908, 2.

²⁶ V. Huňáček, *Klášter Na Slovanech a počátky východoslovanských studií u nás*, sb. *Z tradic slovanské kultury...*, 175.

Kolektiv oddělení pro dějiny českého jazyka Ústavu pro jazyk český ČSAV: *K lexikálnímu vývoji spisovného jazyka českého v době Karlovičů*. Slovo a slovesnost 34, 1973, 129-133.

Kur z Josef: *Emauzský hlaholský nápis*. Slavia 31, 1962, 1.

Ky a s Vladimír: *Česká Hlaholská bible v poměru k ostatním českým biblickým rukopisům*. Slavia 25, 1956, 328-341.

Ky a s Vladimír: *Problém české Hlaholské bible*. Sb. Z tradic slovanské kultury v Čechách (Sázava a Emauzy v dějinách české kultury). Praha 1975, 163-164.

Ky a s Vladimír: *První český překlad bible*. Rozpravy ČSAV, řada spol. věd, roč. 81, 1971, seš. 1.

Mareš František Václav: *Hlaholice na Moravě a v Čechách*. Sb. Glagoljica (Jedanaest stoljeća jedne velike tradicije). Slovo 21, 1971, 190-199.

Marti Roland: *Slavische Alphabete in nicht-slavischen Handschriften*. Kirilo-Methodievski studii, kn. 8, 1991, 139-164. (Charvátskohlaholské abecedy jsou na straně 158n.)

Michálek Emanuel: *Poslání Emauzského kláštera a české památky s ním souvisící*. Sb. Z tradic slovanské kultury v Čechách (Sázava a Emauzy v dějinách české kultury). Praha 1975, 149-154.

Němec Igor: *K podílu Emauzského kláštera na rozvoji staré češtiny*. Sb. Z tradic slovanské kultury v Čechách (Sázava a Emauzy v dějinách české kultury). Praha 1975, 165-168.

Pacnerová Ludmila: *Česká hlaholská literatura v klášteře Na Slovanech*. Sb. Z tradic slovanské kultury v Čechách (Sázava a Emauzy v dějinách české kultury). Praha 1975, 155-162.

Pacnerová Ludmila: *České hlaholské památky*. Slavia 32, 1963, 452-457. Soupis doplněn o nové nálezy Slavia 37, 1968, 587-588. Ke zlomkům je třeba ještě přičíst *Klementinský zlomek bible z Národní knihovny v Praze sign. XVII J 17/XVII*.

Pacnerová Ludmila: *České hlaholské památky II*. Slavia 61, 1992, 419-424.

Pacnerová Ludmila: *Český hlaholismus*. Slavia 63, 1994, 119-128.

Pacnerová Ludmila: *Číselné značky pro tisíce ve staročeském hlaholském Komestoru*. Slavia 37, 1968, 587-589.

Pacnerová Ludmila: *Dnešní stav bádání o českohlaholských památkách*. LF Folia philologica Supplementum II. Praha 1992, 132-137.

Pacnerová Ludmila: *Hlaholice v české písařské praxi*. LF 112, 1989, 30-40.

Pacnerová Ludmila: *Die Hohenfurter Bibel (bible Vyšebrodská). Eine tschechisch-glagolitische Handschrift*. Studie o rukopisech XXIX, Praha 1992, 107-119.

Rothe Hans: *Das Slavenkloster in der Prager Neustadt bis zum Jahre 1419. Darstellung und Erläuterung der Quellen. Teil I. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 40 (1992). H. 1, 1-26. Teil II. 161-177.*

Ryšánek František: *Další zlomek českého hlaholského Komestora*. Slovanské studie (Vajsův sborník). Praha 1948, 207-225.

Stavěl Cyril: *Pražské Emauzy*. Sb. Se znamením kříže. Řím 1967, 133-135.

Stejskal Karel: *Klášter Na Slovanech*. Praha 1974.

Stejskal Karel: *Nástěnný cyklus v klášteře Na Slovanech*. Dějiny a současnost 9, 1967, seš. 1, 14-17.

Syrku Pavel: *Zur Geschichte des Glagolismus in Böhmen*. AslPh 21, 1899, 169-197.

Štefanić Vjekoslav: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I., II.* Zagreb 1969 a 1970.

Tkadlčík Vojtěch: *Dvě reformy hlaholského písennictví*. Slavia 32, 1963, 340-366.

Tkadlčík Vojtěch: *Dvojí ch v hlaholici*. Slavia 33, 1964, 182-193.

Tkadlčík Vojtěch: *Systém hlaholské abecedy*. Studia palaeoslovenica (Kurzův sborník). Praha 1971, 357-377.

Tkadlčík Vojtěch: *Troji hlaholské i v Kyjevských listech*. Slavia 25, 1956, 200-216.

Vajs Josef: *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum*. Veglæ 1909.

Vajs Josef: *Česká bible hlaholská*. Věstník Královské české společnosti nauk, třída filos.-histor.-jazykozpytná 13, 1908, 1-30.

Vajs Josef: *Rukověň hlaholské paleografie*. Praha 1932.

Vykoukal Arnošt: *Emauzy* (heslo). Český slovník bohovědný III. Praha 1926, sloupec 772-775.

Z tradic slovanské kultury v Čechách (Sázava a Emauzy v dějinách české kultury), sborník University Karlovy, Praha 1975.

TABULKA PŘEPISU

CHARVÁTSKÁ HLAHOVICE ČESKÁ VARIANTA	PŘEPIS DO LAT.	ČÍSELNÁ HODNOTA	CHARVÁTSKÁ HLAHOVICE ČESKÁ VARIANTA	PŘEPIS DO LAT.	ČÍSELNÁ HODNOTA
ⱦ	a	1	ⱦ ⱦ	o	80
Ⱨ	b	2	Ⱨ	p	90
ⱨ	v	3	ⱨ ⱨ	r	100
Ⱪ	g	4	Ⱪ Ⱪ	s	200
ⱪ cyr.	h	-	ⱪ	t	300
Ⱬ	d	5	Ⱬ Ⱬ	u	400
ⱬ	e	6	ⱬ ⱬ	f	500
Ɑ	ž	7	Ɑ Ɑ	ch	600
Ɱ	(dz)	8	(Ɱ)	(ω)	(700)
Ɐ Ɒ	z	9	Ɐ Ɐ	šč	(800)
ⱱ	(i)	10	ⱱ ⱱ ⱱ	c	(900)
Ⱳ ⱳ	i	20	Ⱳ ⱳ	č	1000
ⱴ	j	30	ⱴ	š	2000
Ⱶ	k	40	Ⱶ	b (z)	3000
ⱶ	l	50	ⱶ ⱶ	(b) T'	-
ⱷ lat.	m	60	ⱷ ⱷ	ě,(ja)	4000
ⱸ lig.	m	-	ⱸ ⱸ	ju	5000
ⱹ	n	70	(ⱹ)	(je?)	(6000 ?) (7000 ?)

Je-li grafém nebo jeho číselná hodnota v závorce, znamená to, že se v českohlaholských pmátkách nevyskytuje. Výjimkou je pouze číselná hodnota Ɱ = 4000, která byla nedávno objevena v charvhlah. abecedě v knihovně v Bambergu.

Pokud jsou vedle sebe dva nebo tři typy grafémů, je první z hlaholského *Komestora*, druhý, ev. třetí typ z ČBH a z hlah. *Pasionálu*.

Résumé

V předložené stati pojednává autorka o třetím období hlaholismu na české půdě (1347 - cca 1430), kdy hlaholice "žila" v Emauzském klášteře v Praze (Na Slovanech). Karel IV., císař římský a král český, povolal benediktiny z Charvátska, aby zde pěstovali liturgii a literaturu slovanským jazykem. Byla to staroslověnština charvátské redakce psaná pozdějším typem hlaholského písma, tak zvanou hranatou hlaholicí, která se na charvátské půdě vyvinula ve druhé polovině 14. století a svého vrcholného rozkvětu dosáhla v 15. století; bohoslužebný ritus byl římský. Během času přišli do klášterní komunity mniši české národnosti a patrně oni přepsali do charvátské hranaté hlaholice staročeskou bibli, biblickou dějepravu (*Komestora*), *Pasionál* a *Zlatou legendu*.

Tato skutečnost nám dnes připadá poněkud kuriózní a diskuse kolem českého hlaholismu nejsou ještě uzavřeny, nicméně fonologický systém český nebyl sice totožný s tím, jež vyjadřoval grafický systém tehdejší charvátské hlaholice, ale rozdíl mezi českou zásobou hlásek a hlaholskou zásobou grafémů byl podstatně menší než rozdíl mezi českým hláskovým repertoárem a počtem grafémů, jež mělo k dispozici písmo latinské. (Latinka se pro češtinu upravovala zaváděním hojných spřežek, jež byly nejen těžkopádné, ale také nepřesné, nejednotné a nejednoznačné.)

Většina grafémů charvátskohlaholské abecedy byla vhodná bez dalších úprav (např. *v*, *ž*, *ch*, *šč* = hlaholské **W**, **V**, **W**, **III**), pro *ř* zůstala spřežka *rz* jako v textech napsaných latinkou (*r + z = r'z*), stejně tak dvojhlásky *ě* a *ie* se píše pouze *ie*. Nerozlišuje se *i* a *y*, je psáno pouze *i*, což zřejmě odráží stav tehdejší pražské výslovnosti. Hlaholského **W** se užívá za staročeské *šč*, kdežto *št* se píše *š + t*. Hlaholské **h** označuje staročeské *ja* (o dalších funkcích tohoto grafému bude možno pojednat až po vydání bible Vyšebrodské). Funkci *j* převzalo charvátskohlaholské **HP** ("děrv"). Jery vyskytující se v českohlaholských památkách jsou diskutabilní, protože středověká čeština jery neměla. Kvantita se neoznačuje, jsou k ní pouze náběhy. Zkracování slov a ligatury zachovávají vcelku praxi v charvátskohlaholských památkách obvyklou.

Nejcennějším přínosem českohlaholských památek pro dějiny charvátské hranaté hlaholice jsou doklady na číselnou platnost grafémů z poslední čtvrtiny charvátskohlaholské abecedy, které byly objeveny ve zlomcích staročeské biblické dějepavy (III = 2000, "jor" A = 3000, p̄ = 5000).

Kláster Na Slovanech se ve své době těšil velké vážnosti. O jeho kulturním vlivu svědčí i hlaholské abecedy napsané v českém prostředí a záznamy napsané sice jazykem latinským, ale písmem hlaholským ještě v polovině 15. století. Je vidět, že silné slovanské povědomí, které přinesli do Prahy charvátské hlaholité, zapustilo u nás kořeny a přispělo k emancipaci češtiny z vlivu latiny. Jejich působení u nás patří ke kladným stránkám české kulturní historie.

S a ž e t a k

ČEŠKA VARIJANTA HRVATSKE UGLATE GLAGOLJICE

U článku autorica raspravlja o trećem razdoblju glagolizma na češkom tlu (1347.-o.1430.), kad je glagoljica »živjela« u Emauskom samostanu u Pragu (Na Slovanech). Karlo IV., rimski car i češki kralj, pozvao je benediktince iz Hrvatske, da bi ondje njegovali liturgiju i literaturu na slavenskom jeziku. To je bio staroslavenski hrvatske redakcije pisan kasnijim tipom glagoljskoga pisma, tzv. uglatom glagoljicom, koja se na hrvatskom prostoru razvila u drugoj polovini 14. stoljeća i svoj vrhunac procvata dosegla je u 15. stoljeću; bogoslužni je obred bio rimski. Tijekom vremena u samostansku su zajednicu došli redovnici češke narodnosti i oni su očito prepisali hrvatskom uglatom glagoljicom staročesku *Bibliju*, biblijsku preradu (*Komestor*), *Pasional* i *Zlatnu legendu*.

Ta činjenica danas nam se čini donekle neobičnom a diskusije oko češkoga glagolizma još nisu zaključene, pa ipak češki fonološki sustav nije bio istovjetan s onim koji je odražavao grafički sustav tadašnje hrvatske glagoljice, ali razlika između češkoga glasovnoga i glagoljskoga grafemskoga fonda bila je bitno manja nego razlika između češkoga glasovnoga repertoara i broja grafema, kojim je raspolagalo latinsko pismo. Latinica se na češki prilagođavala uvođenjem brojnih dvoslova, koji su bili ne samo nespretni, nego i neprecizni, neusustavljeni i nejednoznačni.

Večina grafema hrvatskoglagojske azbuke bila je prikladna bez daljnjih preinaka (npr. *v*, *ž*, *ch*, *šč* = glagoljski Ψ , Ψ , Ψ , Ψ) za *ř* ostalo je dvoslov *rz* kao u tekstovima napisanima latinicom ($r + z = r'z$), jednako se tako dvoglasni *ê* i *ie*. Ne razlikuje se *i* i *y*, piše se samo *i*, što očito odražuje stanje tadašnjega praškoga izgovora. Glagoljsko se Ψ upotrebljava za staročeško *šč*, ponekad se *št* piše *š + t*. Glagoljsko \mathfrak{A} označuje staročeško *ja* (o daljnjim funkcijama toga grafema moći će se raspravljati nakon izdanja *Višebrodске biblije*). Funkciju *j* preuzelo je hrvatskoglagojsko \mathfrak{H} ("đerv"). *Jery-ji*, koji se pojavljuju u češkoglagojskim spomenicima diskutabilni su, jer srednjovjekovni češki nije imao *jery*. Kvantitet se ne označuje, postoje samo pokušaji. Kraćenja riječi i ligature čuvaju u potpunosti praksu uobičajenu u hrvatskoglagojskim spomenicima.

Najvažniji su prinos češkoglagojskih spomenika za povijest hrvatske uglate glagoljice primjeri brojčane vrijednosti grafema iz posljednje četvrtine hrvatskoglagojske azbuke, koji su otkriveni u odlomcima staročeškoga katekizma ($\mathfrak{H} = 2000$; "jor" $\mathfrak{A} = 3000$; $\mathfrak{B} = 5000$).

Samostan Na Slovanech bio je vrlo važan. O njegovu kulturnom utjecaju svjedoče i glagoljske azbuke napisane u češkoj sredini i bilješke napisane doduše latinskim jezikom, ali glagoljskim pismom još polovicom 15. stoljeća. Vidi se, da je snažna slavenska svijest, koju su u Prag donijeli hrvatski glagoljaši, pustila korijene i da je pridonijela osamostaljivanju češkoga od utjecaja latinskoga jezika. Njihovo djelovanje pripada pozitivnim stranicama češke kulturne povijesti.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 10. listopada 1995.

Autor: Ludmila Pacnerová

Ústav pro jazyk český

ČAV, Brno